

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXII

Yayın Komisyonu:

Prof. Dr. Necati ÖNER (*Dekan*)
Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN
Prof. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU
Prof. Dr. Talat KOÇYİĞİT
Doç. Dr. Gültekin ORANSAY
Doç. Dr. Esat COŞAN

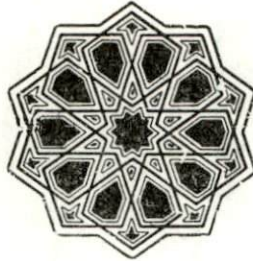
Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YARATIMDA YILDA BİR ÇIKARILIR

ÇİFT / XVII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ-ANKARA.1978

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Prof. Dr. Şakir BERKİ, <i>İslâm Hukuku Miras Sistemi ile Medeni Kanunun Miras Sistemi Arasındaki Farklar</i>	1
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Tefsir'de Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'dan rivayet ettiği Garibü'l-Kur'anı</i>	17
Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY, <i>Eski Çağlardan bu yana zaman ölçümü ve takvim</i>	105
Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, <i>Zamanımızda Ege Alevileri</i>	139
Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, <i>İslâm'da Terbiyenin Önemi</i> ..	151
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Beynimizin Ruhsal Mu'cizeleri</i>	157
J. Heywood THOMAS, <i>Paul Tillich</i> , Çeviren : Doç. Dr. Mehmet DAĞ	201
Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı</i>	245
Doç. Dr. Gültekin ORANSAY, <i>Türkiye'de Defter ve Dergi Biçiminde Fasl Yayınları</i>	277
Edward D. VOGT, <i>Din Sosyolojisi Araştırmalarında Objektiflik</i> , Çeviren: Dr. M. Rami AYAS	297
Dr. Mehmet AYDIN, <i>Gazâlî'nin "Kubb" Nazariyesinde "Allahın Sıfatlarının" Anlam ve Önemi</i>	307
Antoine VERGOTE, <i>Çocukta Din</i> , Çeviren : Erdoğan FIRAT .	315
Dr. Abdülkadir ŞENER, <i>İslâm Hukukunda Hacr</i>	331
İhsan TURGUT, <i>Platon'da Bilgi Türleri</i>	349
Dr. Günay TÜMER, <i>Bîrânî'nin Türkoloji ile İlgili Olarak Verdiği Bilgiler</i>	361
Dr. Ahmet UĞUR, <i>Selim - Nâmeler</i>	367

KİTAP TANITMA VE TENKİTLER

Doç. Dr. Gültekin ORANSAY, <i>Mevlevî Ayinleri</i>	381
Dr. Mustafa FAYDA, <i>Kitabu'l - Marife ve 't-Tarih</i>	383
Dr. Mustafa FAYDA, <i>el-Ahbaru'l - Muvaffakiyyat</i>	385
Dr. Mustafa FAYDA, <i>Fıkhü'l - Mulûk ve Miftahu'r - Ritâc el - Mur - sad alâ - Hızaneti Kitâbi'l - Harac</i>	389
Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>Kur'anda Tababet</i>	393
Dr. Günay TÜMER, <i>Bir Türkçe Kasas-ı Enbiyâ</i>	397

BİRÜNİ'NİN TÜRKOLOJİ İLE İLGİLİ OLARAK VERDİĞİ BİLGİLER

Dr. Günay TÜMER

X-XI. Yüzyıllarda Orta Asya'da Afrigoğulları, Ziyariler ve Me'munoğulları gibi mahallî hükümdarlıklarda, daha sonra büyük Gazne Devletinde başarılı ilmî çalışmalarda bulunmuş olan Bîrûnî (362/973 - 453/1061 - bize göre¹) sadece Türk-İslâm âleminin değil, bütün dünyanın yetiştirdiği ender sîmalardandır. Devrinin çok ilerisinde bir ilmî metodolojiye sahip bu büyük ve çok yönlü bilgin, batı teknolojisine temel veren özgül ağırlık belirlemelerinden trigonometriyle ilgili buluşlarına, filolojik araştırmalarından astronomi-geodezi alanındaki icatlarına kadar çok geniş bir çalışma alanı bulmuştur.

Bîrûnî'nin esas künyesi "*Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed*" iken bu şekilde nisbe'lendiğilmesinin onun doğup büyüdüğü Harizm (Kâs)'in dıştaki bölümüne mensup olduğunu ifade etmekle beraber, aynı zamanda dışarıdan oraya göçeden bir aileye, Arapça ve Farsça'yı sonradan öğrendiğini söylemesine göre, o sıralarda o bölgede şehirlere göçetmekte olan Türk asıllık bir aileye mensubiyetini de ifade eder². Bîrûnî kelimesinin Beyrûnî şeklinde kullanıldığını da görüyoruz³.

Bîrûnî'nin geniş filolojik bilgisi yanında Türkçe'nin bazı diyalektlerine de vâkıf olduğu anlaşılıyor. Bunu "*Tahdîdu Nihâyâtî'l-Emâkin litashîhi Mesâfâtî'l-Mesâkin*" adlı eserinde bulunan, onun tarihî ve coğrafi olaylar üzerinde dururken takip ettiği metoda da ışık tutan sahifelerinden anlatacağız.

Bîrûnî, geodezi ile ilgili olan bu eserinde esas konulara geçmeden bir giriş yapmayı uygun bulmuş, ilim, ilimler tablosu, ilimlere olan ihti-

1 Bkz. Günay Tümer, Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini, 20-1, Ankara 1975.

2 Bkz. A.g.e., 12-7, 19-20, 22.

3 Bkz. A.g.e., 17-8; A.g.y., Beyrûnî'ye Armağan Tanıtımı, İllâhiyat Fak. Der. C. XXI, 432, Ankara 1976.

yaç, ilimlerin nasıl çıktığı, geodeziye olan ihtiyaç gibi konuları anlatırken ilk ilimlerin tıp ve baytarlık olabileceği, çünkü insanın önce kendisini ve ona en faydalı olan canlıları düşünmesi gerektiği gibi buluşlariyle bu anlatımını kuvvetlendirmişti. Âlem, âlemin hudûsu, dünyanın yaratılış tarihine de eğilen Birûnî, bu hususta çeşitli dinler ve kutsal kitapların dediklerini karşılaştırıp Ku'ân ve sahih hadislerin bu konu karşısında, diğer eserlerinde pek yerinde bulunduğu, tutumunu tesbit ettikten sonra jeolojik oluşum meseleleri üzerinde duruyor. Bu arada Arabistan çölünün eskiden denizle kaplı iken denizin çekilmesiyle meydana geldiğini, o bölgede havuz ya da kuyu kazıldığında kum ve çakıl taşlarından ibaret tabakalara tesadüf edilmesi, bu tabakalardan çıkan çakıl taşlarını kırıp bakınca bunların içinde sedef, boncuk, midye kabukları çıkması ile izah ederken Biruni, içinde bazı fosiller bulunan bu gibi taşların Cürcan-Harezmi arasındaki kum çölde de bulunduğunu hatırlıyor ve bölgenin meydana gelişi, Türklerin oradaki yerleşme yerleri ve dilleri hakkında bilgi veren şu açıklamalarda bulunuyor⁴:

Burası eski zamanlarda küçük bir deniz gibi idi. Zira Belh ırmağı olan Ceyhun'un Hazer Denizine doğru mecrâsı sözü edilen çöl üzerinde Belhan adıyla bilinen kasaba yönünde idi. Batlamyus (Ptoleme)'un Coğrafya kitabında bu ırmağın "Arkanya", yani Cürcan Gölüne döküldüğü zikrediliyor. Batlamyus'un zamanından bizim zamanımıza kadar 800 seneye yakın bir zaman geçmiştir. Demek o zaman Ceyhun, Zeme ile Âmû'ye arasındaki bir mevziden şimdi çöl olan bölgeye dökülüyordu. Sonraları bu ırmağın yolu kapanarak suyu Guz arazisi taraflarına sapsmış. Fakat o zaman yolu bugün Aslan ağzı denilen ve Harezmi ahalisi nezdinde Sekrû's-Şeytan diye bilinen dağa tesadüf etmiş. Bundan dolayı su orada toplanarak yükselmiştir.

Yukarıda adigeçen dağın yukarı bölümünde dalgaların izi göze çarpar. Aralıklı olan taşlara su fazla basınç yaparak ağırlığı haddini aşınca dağı yarmış, bir miktar gitmiş, sonra Farab'a doğru sağ tarafa,

4 "Bugün bile Başkurt 'Kara söz' lerinde zikri geçen "Alp"ler, çoğu zaman deniz altına inerek ikinci bir âleme çıkarlar. O yeni dünyada da dağlar, taşlar, göller, hayvanlar vb. bulunur. Yahut karasözlerdeki bu alpler birkaç deniz geçerek hiç insan ayağı değmemiş dik kayalı dağlar, sık ormanlıklardan daha ilerilerde fırtınalar vb. tesadüf ederler. İşte bunların hepsi, Ural havzasını su kaplamış olduğu devirdeki ve Ural denizi kuruyarak Aral ve adalar meydana çıkmaya başladığı vakitlerdeki olaylardan kalmış efsanevi sözleri hatırlatıyor. Çünkü karasözlerdeki alplerin ikinci dünyada değil, belki şu dünyada su kaplanmış yerlerde ya da susuz yerlerde yürümüş olduklarında şüphe yoktur" (Bkz. Başkurt Oymağı Mecmuası, Sa. 1, 20-1, 1925).

yani bugün Fehmî diye bilinen bir macraya sapsmıştır. İnsanlar bu ırmağın her iki tarafına 300 den çok şehir ve köy yapmışlardır. Bunların eserleri bugüne kadar kalmıştır. Bir müddet sonra bu macraya da önceki haller arız olarak bu da kapanmış, bunun üzerine su sol tarafa Peçenek arazisine, yani Harizm ile Cürcan arasındaki çölde bulunan Mezdbest Vadisi diye bilinen macraya sapsmış ve pek çok yerleri uzun yıllar mamur ettikten sonra burası da harap olmuş ve ahali Hazer Denizi sahiline göçmüşlerdir. Bunlar Lan ve As cinsinden olup bugünkü dilleri Harizmce ile Peçenekçe'nin karışımından meydana gelir. Sonra bu suyun tamamı Harizm'e doğru akmıştır. Önceleri oraya kayalarla kapatılmış yerden sözülecek bu suyun az bir bölümü gelirmiş. Bugün Harizm sınırı başlangıcında olan bu kayalı bölgeyi su yarmış ve orayı su altında bırakmış, o zamandan itibaren orasını göl haline koymuştur. Bu ırmağın suyu çok ve cereyanı şiddetli olduğundan kaldırıp getirdiği çamurdan dolayı bulanıktır. Bu su yüzüne yayıldıkta kaldırıp getirmiş olduğu toprak dolmaya başlayarak ırmağın döküldüğü yerden itibaren yavaş yavaş yer yükselmiş ve kara olarak meydana çıkmıştır. Bu suretle gölün sürekli uzaklaşması sonucu Harezmi bütün bütün ortaya çıkmıştır. Nihayet göl, önüne durmuş olan dağa kadar uzaklaşmış, dağı aşması mümkün olmadığından, Kuzey'e doğru, yani bugün Türkmenlerin oturduğu araziye sapsmıştır. Bu denizcik ile önceleri Mezdbest Vadisinde bulunan arasında az bir aralık vardır. Mezdbest'te olan denizciğin yeri bugün çorak ve girilmez bir bataklık halinde olup Türkçe "*Hız Tengizi*", yani Kız Denizi diye bilinir⁵.

Birünî, kendi ifadesiyle yukarıda teşekkülünü anlattığımız bölgedeki Kas'ta doğup buralarda büyüdüğünden bölgeyi çok iyi bilmekteydi. Bu bölge için çok kıymetli bilgileri içinde bulundurduğu anlaşılan "*Ahbâru'l-Hârizm*" (*Müsâmeretu Ahbâri'l-Hârizm*) adlı eseri günümüze gelmemiştir. Kâtib Beyhakî'nin Harizm tarihi ile ilgili olarak verdiği bilgiler, Birünî'nin bahsettiğimiz bu eserinden alınmadır. Beyhakî, bu bilgileri Birünî'nin tarihçiliğine olan güveninden tereddütsüzce alıp naklettiğini belirtir⁶. Birünî'nin "*el-Asâru'l-Bâkiye anî'l-Ku-*

5 Birünî, Tahdîdu Nihâyâtî'l-Emâkin litashîhi Mesâfâtî'l-Mesâkin, 22-3, Ankara 1962 (M. Tavîcî Tancî neşri).

6 Ebu'l-Fazl Muhammed b.Huseyn Kâtib Beyhakî, Târîhi Beyhakî (Târîhi Mes'ûdî), II/811, Tahran 1326.

rûnî'l-Hâliye" adlı eseri islâmdan önceki Harizmşahların menşe' ve sıralarını göstermek bakımından yegâne kaynaktır.

Birûnî bölgesinin tarihiyle, coğrafyasıyla, örf ve âdetleriyle, her şeyiyle ilgilenmişti. Merak, tecessüs ve öğrenme hırsı, onun şahsiyet yapısının temel taşı idi. Bir misâl verelim: Curcan'da bir ağaç vardı. Bu ağaç bir pınarın içindeydi, her yıl suyun menbaiden çıkardı. Kökü sabitti, başı da pınardan dışarı taşıyordu. Curcan ahali onun için hurafeler uydurmuş ve onu ta'zime başlamışlardı. Ancak Birûnî halka izah etti ki, bu bir selvi ağacından başka bir şey değildi. Bulunduğu yerde zelzele sonucu bir yarık açılmış ve o da bu yarığa düşmüştü. Sonra yer kapandı ve o yarık suyun menbai oldu.. İlkbaharda su çoğalınca dışarı taşıyor, sonra su azalınca eski durumunu alıyordu...⁷

Birûnî'nin bütün başarılarının altında yatan muhakkak onun kuvvetli ilmi metodolojisiydi. Baraktekin'le başlayan Kabil Türk hükümdarlarının şecerelerini Hintlilerden öğrenmiş olmakla beraber, bunların yazılmış olduğu belgeyi, hernekadar mümkün olmasa da, mutlaka gidip görmek istemesi onun kaynaklar üzerindeki titizliğinin de delili olmaktadır...⁸ O, ileri sürülen iddiaları değerlendirmede de ayrı bir maharete sahipti. Zülkarneyn'le ilgili çeşitli tevcihlerden uygununu seçerek reyini belli ederken, Ye'cüc-Me'cüc'ün "Mesâlik-memâlik" ya da Coğrafya kitaplarında 5. 6. iklimlerin başlangıcında sakin Doğu Türklerinden bir sınıf olarak gösterilmesini onların kendi düşüncüş yollarıyla çürütüyordu⁹.

Biruni'nin âdet, gelenek ve inançlarla da ilgilendiğini görüyoruz. Türklerin yeşimi nazardan korunma ve hazım için, yağmur taşıyı yağmur yağdırmak için, mumyayı tıbda faydalanmak için.. kullandıklarını anlatır¹⁰.

Tıp ve kimya ile ilgili kelimelerden bahsederken bunların Türkçelerini de verir (Kitâbu's-Saydala ve Kitabu'l-Cemâhir'inde).

Türklerin âdetleri ve inançlarıyla ilgili olarak verdiği bilgilerden misâller verelim:

⁷ Birûnî, Tahdidu Nihâyâtî'l-Emâkin..., 25.

⁸ Bkz. Birûnî, Kitabu't-Tahkîk mâ li'l-Hind, 207, Haydarâbad 1958; A.g.y., Kitabu'l-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir, 25, Haydarâbad 1355.

⁹ Bkz. el-Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye, 36, 40-1, Leipzig 1923.

¹⁰ Bkz. Birûnî, Kitabu'l-Cemâhir..., 198-9, 218-9, 205.

“Türk topraklarında bir dağ vardır ki onun üzerinden koyunlar ayaklarına sof bağlanmış olarak geçirildikte hemen bol yağmur yağar. Bazan düşman tarafından kuşatılınca Türkler böyle yaparak düşmanı yanıltırlar. Bilmeyen onları sihir yaptı zanneder”¹¹.

Kimak beldesindeki Mengür denilen dağda asker içtiğinde eksilmeyen bir tathsu pınarının yanında orada secde etmiş bir insana ait ayak izi, onun parmaklarıyla her iki avucunun izi, bir sabi çocuk ayak izi, bir de merkep ayak izi vardır ki gördüklerinde Guz Türkleri oraya secde ederlerdi¹².

Guz Türkleri suda boğulup ölen kimseyi çıkardıklarında cesedini sahilde üzerine koydukları şeyin ayağına ip bağlayarak ipin ucunu suya atmaları ruhun ip vasıtasıyla suya çıkması içindir¹³.

Biruni'nin kitaplarında devrindeki Türk hükümdarları ve onlarla ilgili tarihî olaylar hakkında çeşitli bilgiler de bulunmaktadır.

11 Birûnî, el-Âsâru'l-Bakiye..., 246.

12 el-Âsâru'l-Bakiye, 324.

13 Kitâbu't-Tahkîk..., 479.